

نشریه علمی - پژوهشی جغرافیا و برنامه‌ریزی، سال ۲۱، شماره ۶۲، زمستان ۱۳۹۶، صفحات ۹۷-۱۱۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۳/۳۱

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۵/۰۳/۲۲

تحلیل عوامل مؤثر بر پیشبرد فرهنگ مشارکت محلی در برنامه ریزی توسعه گردشگری (مطالعه موردی، منطقه آزاد ماکو)

محمد رحیم رهنما^۱

مهدی عبدالله زاده^۲

چکیده

در این پژوهش، عوامل مؤثر بر پیشبرد فرهنگ مشارکت محلی در برنامه‌ریزی توسعه گردشگری در منطقه آزاد ماکو مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. پژوهش حاضر، از نوع پژوهش‌های توصیفی-تحلیلی و کاربردی است، جامعه آماری مورد بررسی در این پژوهش نیز، مردم ساکن در محدوده منطقه آزاد ماکو، به تعداد ۱۸۳۴۵۳ نفر می‌باشند که از میان آنها بر اساس فرمول کوکران تعداد نمونه، ۳۸۳ نفر تعیین گردیده است. ابزار گردآوری اطلاعات در پژوهش حاضر، پرسشنامه می‌باشد، که مبتنی بر ۳۸ سوال (۴ سوال عمومی و ۳۴ سوال تخصصی) طراحی شده و برای تعیین روایی و اعتبار آن، از روایی محتوایی و ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده است. آلفای به دست آمد ۰/۸۲۴ می‌باشد. افراد نمونه نیز، از طریق نمونه گیری تصادفی ساده، خوشه‌ای و طبقه‌ای انتخاب شده‌اند. جهت تجزیه و تحلیل اطلاعات، بنا به ضرورت از شیوه‌های آمار توصیفی و همچنین آمار استنباطی (روش‌هایی نظیر رگرسیون و تحلیل مسیر) استفاده شده است. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که توانمندسازی جوامع محلی، باعث تقویت سرمایه اجتماعی محلی و سطح بالای سرمایه

۱- Email: rahnama@ferdowsi.um.ac.ir

۲- Email: Mahdi3249@yahoo.com

۱- استاد جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه فردوسی مشهد

۲- دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه فردوسی مشهد

اجتماعی باعث ارتقاء فرهنگ مشارکت محلی در برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری می‌شود؛ همچنین، برنامه‌ریزی جامع توسعه گردشگری نیز چهارچوب قانونی برای تقویت سرمایه اجتماعی و تشویق و ترغیب سرمایه گذاری در ظرفیت‌سازی اجتماعی فراهم می‌کند و توانمندسازی جوامع محلی را نیز تسهیل می‌کند.

واژگان کلیدی: مشارکت محلی، برنامه‌ریزی، گردشگری، توانمندسازی، منطقه آزاد ماکو.

مقدمه

صنعت گردشگری به عنوان یک صنعت مولد اشتغال و درآمد، با سرعت چشمگیری در حال گسترش است و بنا بر بعضی برآوردها در آینده نزدیک به بزرگترین صنعت جهان تبدیل خواهد شد؛ گردشگری به واسطه ماهیت خود، فعالیتی پیچیده و ترکیبی می‌باشد (صدرموسوی و دخیلی کهنموئی، ۱۳۸۳: ۹۱). به طوری که، تنوع ابعاد و پیچیدگی آن متناسب با مناطق جغرافیایی، زمینه‌های ویژه‌ای برای برنامه‌ریزی و مدیریت آن می‌طلبد (هدایتی و همکاران، ۱۳۸۹: ۷۳) و مستلزم مشارکت بخش‌های مختلف جامعه است و به همان میزان نیز، اثرات گسترده‌ای در بر دارد (صدرموسوی و دخیلی کهنموئی، ۱۳۸۳: ۹۲). در بسیاری از مناطق، فعالیت‌های گردشگری به توسعه اقتصادی آن مناطق و به تبع آن، رشد فعالیت‌های دیگر منجر شده که این امر، به نوعی تأثیرات منفی بر گردشگری پایدار گذاشته است. به نظر می‌رسد تنها با مشارکت مسوولانه همه ذی‌نفعان گردشگری است که مفهوم گردشگری پایدار، به منصفه ظهور می‌رسد.

بررسی‌ها نشان می‌دهد، از دهه ۱۹۷۰ و با تغییر مبانی نظری الگوی رشد، رویکرد مشارکتی در ادبیات توسعه مورد توجه واقع شده و این مفهوم به عنوان مؤلفه کلیدی در فرایند توسعه مورد بررسی و کاوش قرار می‌گیرد (آوریده و علمی، ۱۳۸۹: ۳۶). به عنوان مثال، مورفی، مفهوم ایده خرد جمعی در فرایند سیاست گذاری گردشگری را از طریق برنامه‌ریزی بر مبنای مشارکت اجتماع محلی توسعه داده است. او برای این رویکرد،

اصطلاح برنامه‌ریزی گردشگری بر مبنای اجتماع را به کار برد. همچنین، هاوکین^۱، ۱۹ موضوع اصلی برای توسعه و برنامه‌ریزی گردشگری بر شمرده که هشتمین گزینه اش در اینجا مطرح است؛ «گردشگری پاسخگو شعاری برای فردا است. پس، جامعه نیاز به مشارکت فعال در تنظیم و گسترش برنامه‌های توسعه گردشگری دارد و همچنین اولویت‌هایی که برای توسعه و مدیریت گردشگری در نظر گرفته شده‌اند نمی‌توانند نادیده گرفته شود» (H.B.Sofield, 2003: 100-104).

با مشارکت محلی بیشتر و همپیوند کردن گردشگری در اقتصاد محلی، برای گردشگری قابلیت بیشتری در دستیابی به مفاهیم گسترده تر توسعه، مانند توانمندسازی و خوداتکایی به دست می‌آید (شارپلی و تلفر، ۱۳۹۱: ۱۹۶). در واقع، این رویکرد، با مشارکت ساکنان در تصمیم‌گیری‌ها و توزیع درآمد گردشگری، موجبات افزایش توانمندی مردم، را فراهم می‌کند.

با توجه به ضرورت پژوهش، مطالعه حاضر، به دنبال بررسی و تحلیل عوامل مؤثر بر پیشبرد فرهنگ مشارکت محلی در برنامه‌ریزی توسعه گردشگری در منطقه آزاد ماکو می‌باشد؛ با توجه به اینکه وجود الگوی مناسب در خصوص ارتقای مشارکت محلی در برنامه‌ریزی گردشگری می‌تواند موجب انسجام مطلوب تر و هدفمندتر فعالیت‌ها در برنامه‌ریزی توسعه گردشگری شود و همچنین، شناخت روابط و تأثیرگذاری‌های عناصر مؤثر در ارتقای فرهنگ مشارکت محلی، می‌تواند امکان اتخاذ تصمیمات مطلوبتر را در جهت توسعه گردشگری فراهم سازد. لذا، هدف اصلی پژوهش، شناسایی و ارزیابی الگوی مفهومی از پیشبرد ارتقای فرهنگ مشارکت محلی در جامعه محلی منطقه آزاد ماکو در جهت برنامه‌ریزی مطلوب توسعه گردشگری می‌باشد. اهداف فرعی نیز، شناسایی عناصر مؤثر در این الگو و همچنین شناسایی روابط بین این عناصر است.

---

^۱ . Hawking

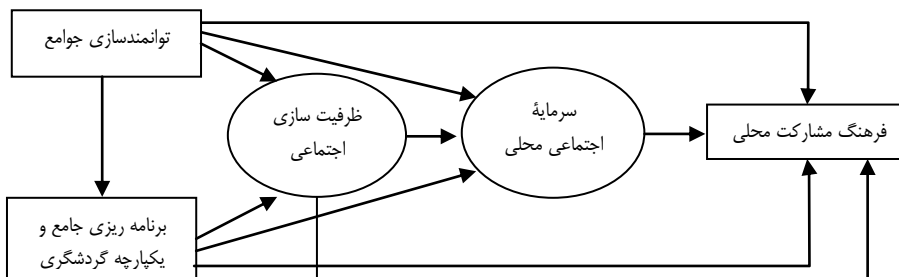
مبانی نظری

برنامه‌ریزی برای منفعت مردم صورت می‌گیرد و از این‌رو مردم باید در برنامه‌ریزی و توسعه در مناطق خود سهیم باشند. در سال‌های اخیر به ویژه از اوایل دهه ۱۹۷۰ میلادی، رویکردهای مشارکتی به برنامه‌ریزی توسعه مورد توجه فزاینده‌ای قرار گرفته است (ملک محمدی و همکاران، ۱۳۷۹: ۴۱) و حاکمیت عقل جمعی و دخالت همه اقشار ذینفع در تصمیم‌گیری‌ها و برنامه‌ریزی‌ها اصلی پذیرفته شده است (حیدری و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۹). در تعریف مشارکت می‌توان گفت که مشارکت یک درگیری ذهنی و عاطفی اشخاص در موقعیتهای گروهی است که آنان را بر می‌انگیزد تا برای دستیابی به هدفهای گروهی یاری دهند و در مسؤولیت کار شریک شوند. در این تعریف سه‌اندیشه نهفته است: (۱) درگیر شدن (۲) یاری دادن (۳) مسئولیت (طوسی، ۱۳۷۲: ۵۵). مشارکت، در واقع وسیله است تا مردم به کمک آن و بدون اتکاء جدی به نهادهای رسمی بتوانند بر مشکلات خود چیره شده و خود اتکاء گردند و نیازهای اساسی خود را رفع کنند (قدیری معصوم و شرفی، ۱۳۸۵: ۴) که از شروط آن وجود تمایل به تقسیم قدرت و تصمیم‌گیری از جانب نظام سیاسی و حکومت می‌باشد (صیدایی، دهقانی، ۱۳۸۹: ۳). مشارکت در برنامه‌ریزی توسعه گردشگری امروزه یک امر مهم تلقی می‌شود و می‌تواند مؤلفه‌ای اساسی در سیاستگذاری و برنامه‌ریزی گردشگری به شمار آید. در این میان سرمایه اجتماعی به عنوان پیش شرط دوام و ثبات این مشارکت در طول زمان است (عنابستانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۳). براین اساس، سرمایه اجتماعی ناظر بر بازگشت دوباره مضامینی مانند اعتماد، مشارکت، همکاری و پیوند اجتماعی است و به طور کلی بر روابط میان انسان‌ها تمرکز دارد و بدون سرمایه اجتماعی، پیمودن راه‌های توسعه و تکامل ناهموار و دشوار می‌شود (نعمت‌اللهی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۷۶). بنابراین، برنامه‌ریزی و مدیریت در گردشگری امروزه باید بر مؤثرترین شیوه استقرار سرمایه انسانی محلی و دیگر منابع در کنار استفاده از دانش بومی اجتماع محلی و ابزار غیر رسمی در برنامه‌ریزی با حمایت مقامات منطقه‌ای و کشوری متمرکز شود (Chris & Sirakaya, 2005: 384). بدیهی است که توانمندسازی جوامع محلی برای مشارکت در این امر و نهایتاً مدیریت و رهبری این فرایند (یوسفی سادات، ۱۳۹۰: ۱۰) و همچنین ظرفیت‌سازی برای پیمودن مسیر

توسعه امری حیاتی به شمار می‌رود (موسوی موحد و همکاران، ۱۳۸۴: ۱۶). زیرا، مناسب‌ترین الگوی مشارکت مردم در برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، توانمندسازی مردم محلی می‌باشد و بیش از همه از طریق ظرفیت‌سازی اجتماعی (ارتقای ظرفیت‌های اجتماع محلی) دست یافتنی است و باعث می‌شود مردم به سطحی از توسعه فردی برسند که بتوانند براساس خواسته‌های خود تصمیم بگیرند. بلانچارد و همکارانش (۲۰۰۳م)، توانمندسازی را آزاد کردن نیروی درونی افراد برای کسب دستاوردهای شگفت آور می‌داند (شعبانی بهار و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۹). ظرفیت‌سازی نیز به سرمایه‌گذاری بر روی مردم، نهادها و شیوه‌هایی است که رسیدن به اهداف معینی از توسعه را میسر می‌سازد (محمدی، ۱۳۸۸: ۱۰۴). وقتی کاربرد توانمندسازی در متن ادبیات توسعه گردشگری بررسی می‌شود، عدم وجود حقیقی آن به وضوح آشکار می‌شود. زیرا، در خیلی از کشورها دخالت دولت منجر به توانمندسازی توسعه گردشگری نمی‌شود. زیرا، علی‌رغم توجهی که ممکن است به سیاست، برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری توسط دولت‌های ملی صورت گرفته‌باشد، کاربرد و اجرای این سیاست‌ها، برنامه‌ها و توسعه‌ها اغلب باید در سطوح محلی صورت گیرد و این «معمای توانمندسازی» است (H.B.Sofield, 2003: 100). لذا، بدون توانمندسازی در سطوح محلی و اجتماع محلی، تلاش‌های ملی برای توسعه گردشگری در عمل با شکست مواجه خواهند شد (H.B.Sofield, 2003: 100). حاصل توانمندسازی جوامع، توسعه اجتماع محلی است که نوعی نگرش به توسعه از پایین است و از طریق سازمان‌های غیر دولتی قابل تحقق است و مردم به وسیله آن، کنترل بیشتری بر تصمیم‌گیری‌ها دارند (نوروزی و همکاران، ۱۳۹۲: ۸۲). زیربنای این امر، سازماندهی اجتماع محلی و نیازمند بسیج قابلیت‌های درونزای اجتماع است. در این مورد، بهره‌گیری از سرمایه اجتماعی جوامع مورد توجه قرار می‌گیرد.

مواد و روش‌ها

پژوهش حاضر، از نوع پژوهش‌های توصیفی-تحلیلی و همبستگی و به لحاظ هدف کاربردی است، جامعه آماری مورد بررسی در این پژوهش، مردم ساکن در محدوده منطقه آزاد تجاری-صنعتی ماکو به تعداد ۱۸۳۴۵۳ نفر می‌باشند که از میان آنها بر اساس فورمول

شکل شماره (۱): الگوی مفهومی از متغیرهای پژوهش.

کوکران، تعداد نمونه متناسب با جامعه ۳۸۳ نفر تعیین گردیده است. نمونه گیری به صورت تصادفی، خوشه‌ای و طبقه‌ای در جامعه شهری (۱۸۵ نفر) و روستایی (۱۹۸ نفر) انجام گرفته است. ابزار جمع آوری اطلاعات در این پژوهش، پرسش نامه می‌باشد. پرسش نامه مورد نظر، مبتنی بر ۳۸ سوال طراحی شده و برای تعیین روایی و اعتبار پرسشنامه از روایی محتوی و ضریب آلفای کرونباخ استفاده گردید. که میزان آلفای بدست آمده ۰/۸۲۴ است. پس از توزیع و جمع آوری اطلاعات، تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم افزار SPSS 19 صورت گرفته است. در شکل زیر مدل مفهومی از روابط علی بین متغیرهای پژوهش ارائه شده است.

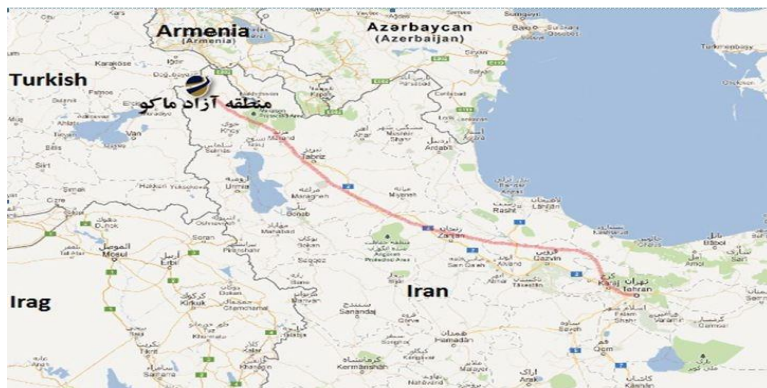
جدول شماره (۱): متغیرها و گویه‌های مورد ارزیابی

ردیف	متغیرها	گویه‌ها
۱	توانمندسازی (X1)	۱. تقویت بنیان‌های اقتصادی- اجتماعی ۲. توسعه اقتصاد محلی با ایجاد ظرفیت‌های گردشگری ۳. آموزش عمومی ۴. افزایش امکانات و دارایی فقرا برای مشارکت در امور ۵. ایفای نقش تسهیل‌کنندگی و حمایتی دولت ۶. تقویت نقش و وظیفه نهادهای محلی ۷. برانگیختن سازمان و اراده محلی ۸. افزایش فرصت‌های اجتماعی
۲	برنامه‌ریزی جامع و یکپارچه گردشگری (X2)	۹. رویکرد جامع و قابل گسترش و پیش‌نگر در برنامه‌ریزی گردشگری ۱۰. سیاست‌های یکپارچه سرمایه‌گذاری و ظرفیت‌سازی برای کمک به توسعه متوازن

<p>۱. ساختارهای سازمانی و قوانین و مقررات یکپارچه مدیریتی در برنامه- ریزی گردشگری</p> <p>۲. سیستم‌های کنترل یکپارچه و مشارکتی</p> <p>۳. چارچوب قانونی و نهادی، به منظور اطمینان از هماهنگی اهداف، سیاست‌ها و اقدامات بخشی و منطقه‌ای</p> <p>۴. تقویت گردشگری با کیفیت</p> <p>۵. ایجاد استراتژی‌های مبتنی بر مشارکت، مشاوره و همکاری</p> <p>۶. حمایت از امر حفاظت و اقتصاد محلی و استفاده از مدیریت پایدار</p>		
<p>۱. توسعه منابع انسانی</p> <p>۲. توسعه سازمانی در جوامع محلی</p> <p>۳. توسعه سیاسی جوامع محلی</p> <p>۴. توسعه منابع مالی</p> <p>۵. توسعه دسترسی به فناوری و تکنولوژی در سطح جوامع محلی</p> <p>۶. آماده‌سازی جوامع محلی برای انجام تغییرات در جهت ارتقاء مادی و معنوی خود</p>	ظرفیت‌سازی اجتماعی (۳X)	۳
<p>۱. احساس امنیت و همبستگی اجتماعی؛</p> <p>۲. اعتماد متقابل در بین جوامع محلی و بخش‌های مدیریتی؛</p> <p>۳. آگاه‌سازی و افزایش آگاهی درباره صنعت گردشگری؛</p> <p>۴. احساس امید و تعلق مکانی؛</p> <p>۵. ظرفیت پذیرش تفاوت‌ها و اختلافات؛</p>	سرمایه اجتماعی محلی (۴X)	۴
<p>۱. ایجاد و حفظ پیوند با نهادهای مسئول؛</p> <p>۲. نهادینه‌سازی مشارکت محلی در امور اجتماعات محلی</p> <p>۳. برطرف نمودن خلاءهای قانونی در خصوص مشارکت محلی</p> <p>۴. بکارگیری روش‌های مشارکت محلی در تهیه خدمات و تسهیلات</p> <p>۵. هم افزایی خلاقانه از ارتباطات و مشارکت جوامع بومی</p> <p>برقراری ارتباط مؤثر بین ذینفعان سیاست‌ها، گروه‌های اجتماعی و کسب و کارهای خصوصی گردشگری.</p> <p>۶. مسئولیت پذیری مشترک.</p>	مشارکت محلی (X5)	۵

محدوده مورد مطالعه

منطقه آزاد تجاری - صنعتی ماکو در شمال غرب کشور، شامل شهرهای ماکو، بازرگان، شوط و پلدشت و مساحتی بالغ بر ۵۰۰ هزار هکتار، با عنوان هفتمین منطقه آزاد تجاری و اقتصادی کشور، با برخورد از ظرفیت‌های اقتصادی قابل توجه و امکانات زیربنایی مناسب و حاکمیت مجموعه‌ای از قوانین و مقررات ویژه حمایتی، فرصت‌های قابل توجهی را پیشروی سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی در زمینه‌های اقتصادی و گردشگری فراهم نموده است؛ این منطقه از موقعیت استثنایی در حمل و نقل و ترانزیت کالا بواسطه ی اتصال به بازارهای اروپا و آسیای میانه برخوردار است. به طوری که، از شمال به جمهوری ترکیه، از شرق با مرز آبی ارس به جمهوری خود مختار نخجوان محدود است که این موقعیت، منطقه را بعنوان شاه راه ارتباطی ترانزیت کالاهای کشورهای آسیای میانه و اروپا بعنوان مهمترین شاخص تجارت جهانی مطرح نموده است. منطقه آزاد ماکو در زمینه گردشگری نیز غنی می‌باشد. ایوان فرهاد (در ۷ کیلومتری ماکو)، عمارت کلاه فرنگی، کاخ باغچه جوق، گرمابه تاریخی ماکو، بافت قدیم ماکو (قلعه قبان)، سد پناهکنندی، کلیسای زور زور، رودخانه مرزی ارس، چشمه ثریاتنها گوشه‌ای از جاذبه‌ها و زیبایی‌های گردشگری در منطقه آزاد ماکو می‌باشد. در شکل (۲)، موقعیت منطقه آزاد ماکو و مرزهای آن مشخص شده است.

شکل شماره (۲): موقعیت منطقه آزاد تجاری - صنعتی ماکو در منطقه

از نظر ویژگی‌های جمعیتی، منطقه آزاد ماکو، با احتساب شهرستان‌های ماکو، شوط و پلدشت، در سال ۱۳۹۰، در مجموع ۱۸۳۴۵۳ نفر جمعیت داشته است. از این مقدار، ۸۸۳۲۰ نفر جمعیت شهری و ۹۵۱۳۳ نفر، جمعیت روستایی می‌باشد. در جدول (۲)، جمعیت منطقه آزاد ماکو، به تفکیک شهری و روستایی و تغییرات جمعیتی آن در طی سرشماری‌های ۸۵ و ۹۰ ارائه شده است.

جدول شماره (۲): جمعیت منطقه آزادی ماکو، برحسب شهری و روستایی

شهرستان	جمعیت در سال ۸۵			جمعیت در سال ۹۰		
	کل	شهری	روستایی	کل	شهری	روستایی
ماکو	۸۵۷۷۹	۵۱۷۸۵	۳۳۹۹۴	۸۸۸۶۳	۵۲۳۰۲	۳۶۵۶۱
شوط	۵۱۷۷۴	۱۹۷۸۷	۳۱۹۸۷	۵۲۵۱۹	۲۳۲۹۴	۲۹۲۲۵
پلدشت	۳۸۸۵۸	۸۶۷۲	۳۰۱۸۶	۴۲۰۷۱	۱۲۷۲۴	۲۹۳۴۷
جمع کل	۱۷۶۴۱۱	۸۰۲۴۴	۹۶۱۶۷	۱۸۳۴۵۳	۸۸۳۲۰	۹۵۱۳۳

منبع: (سالنامه آماری استان آذربایجان غربی، ۱۳۹۰:۱۱۵)

یافته‌ها و بحث

با توجه به اینکه، جوامع بومی منطقه، شامل جوامع شهری و روستایی است؛ لذا در تعیین و انتخاب نمونه باید متناسب با نسبت سهمی که این دو گروه در جامعه آماری پژوهش دارند؛ نقش داشته باشند. به همین دلیل با استفاده از روش نمونه گیری تصادفی و طبقه‌ای و متناسب با حجم جامعه شهری و روستایی در کل جامعه آماری، از مقدار ۳۸۳ نفر حجم نمونه، ۴۸/۱۴ درصد (۱۸۵ نفر) آن شامل جامعه شهری و ۵۱/۸۶ درصد (۱۹۸ نفر) از آن شامل جامعه روستایی می‌باشد. از مجموع ۳۸۳ پرسشنامه تکمیل شده، ۸۲ نفر (۲۱/۴۳ درصد) زن و ۳۰۱ نفر (۷۸/۵۷ درصد) مرد می‌باشند. از کل نمونه مورد مطالعه، ۱۶/۲۰ درصد (کمتر از ۲۵ سال)، ۴۹/۳۱ درصد (بین ۲۵ - ۳۵ سال)، ۲۵/۰۶ درصد (بین ۳۵ - ۴۵

سال) و ۹/۴۳ درصد (بیشتر از ۴۵ سال) سن دارند. از لحاظ تحصیلات، ۱۱/۲۳ درصد دیپلم و زیر دیپلم، ۳۲/۰۷ فوق دیپلم، ۵۱/۱۴ درصد لیسانس و ۵/۵۶ درصد تحصیلات فوق لیسانس و بالاتر دارند.

به منظور تحلیل عوامل مؤثر بر پیشبرد فرهنگ مشارکت محلی در برنامه‌ریزی توسعه گردشگری در منطقه آزاد ماکو تحلیل مسیر استفاده شده است. برای انجام اینکار، با استفاده از روش رگرسیون به شیوه Enter در مدل تحلیل مسیر، ضرایب بتاها (β) مشخص شده و با استفاده از نمودار ترسیمی، چگونگی اثر گذاری مستقیم و غیر مستقیم عوامل در پیشبرد فرهنگ مشارکت محلی نشان داده شده است. ماتریس ضریب خطای متغیرهای مدل علی پژوهش در جدول (۳) ارائه شده است. همان طور که از داده‌های جدول نیز مشخص است، مقدار ضریب تعیین مدل علی برابر با ۰/۷۷۰ می‌باشد؛ یعنی ۷۷ درصد از مجموعه تغییرات متغیر وابسته (پیشبرد فرهنگ مشارکت محلی در منطقه آزاد ماکو)، به وسیله مدل تحلیلی ارائه شده در پژوهش تبیین می‌شود. در جدول (۴)، ضرایب (β) های هر یک از متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته و میزان معناداری آن‌ها ارائه شده است. مطابق داده‌های جدول (۴)، فرضیه اصلی پژوهش و فرضیات فرعی پژوهش مورد تأیید می‌باشند.

جدول شماره (۳): میزان ضریب خطای متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته

Model	R	(R ²) ضریب تعیین	ضریب تعیین استاندارد شده
1	.878 ^a	.770	.768

جدول شماره (۴): ضرایب بتاها (β) متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته

متغیرها	β	Std.Error	Sig
توانمندسازی جوامع	۰/۶۲۹	۰/۰۳۸	۰/۰۰۰
برنامه‌ریزی جامع و یکپارچه	۰/۰۸۶	۰/۰۴۵	۰/۰۲۰
ظرفیت‌سازی اجتماعی	۰/۱۵۸	۰/۰۴۷	۰/۰۰۰
سرمایه اجتماعی	۰/۱۳۲	۰/۰۴۳	۰/۰۰۰

پس از محاسبه ضرایب (β) های متغیرهای مستقل، تأثیرات مستقیم و غیر مستقیم هر یک از متغیرها برای متغیر وابسته پژوهش محاسبه شده است. ضرایب (β) های محاسبه

شده، که به صورت استاندارد شده می باشند، به عنوان تأثیرات مستقیم در نظر گرفته شده و برای محاسبه تأثیرات غیر مستقیم نیز، ضرایب (β) های هر مسیر نیز (برای هر متغیر مستقل)، تا رسیدن به متغیر وابسته در هم ضرب شده و اثر کلی متغیرها نیز از مجموع اثرات مستقیم و غیر مستقیم حاصل شده است. در جداول ۵ تا ۸، محاسبات تأثیرات مستقیم و غیر مستقیم متغیرها ارائه شده است.

جدول شماره (۵): اثرات مستقیم و غیر مستقیم توانمندسازی جوامع (X_1) بر فرهنگ مشارکت محلی (X_5)

نوع اثر	مسیر	میزان اثر براساس ضرایب β
مستقیم	$X_1 \rightarrow X_5$	۰/۶۲۹
غیر مستقیم	$X_1 \rightarrow X_2 \rightarrow X_3 \rightarrow X_4 \rightarrow X_5$	$(۰/۶۲۰) * (۰/۴۵۲) * (۰/۴۹۴) * (۰/۱۳۲) = ۰/۰۱۸$
	$X_1 \rightarrow X_2 \rightarrow X_3 \rightarrow X_5$	$(۰/۶۲۰) * (۰/۴۵۲) * (۰/۱۵۸) = ۰/۰۴۴$
	$X_1 \rightarrow X_2 \rightarrow X_4 \rightarrow X_5$	$(۰/۶۲۰) * (۰/۳۱۸) * (۰/۱۳۲) = ۰/۰۲۶$
	$X_1 \rightarrow X_2 \rightarrow X_5$	$(۰/۶۲۰) * (۰/۰۸۶) = ۰/۰۵۳$
	$X_1 \rightarrow X_3 \rightarrow X_4 \rightarrow X_5$	$(۰/۳۹۱) * (۰/۴۹۴) * (۰/۱۳۲) = ۰/۰۱۸$
	$X_1 \rightarrow X_3 \rightarrow X_5$	$(۰/۳۹۱) * (۰/۱۵۸) = ۰/۰۴۵$
	$X_1 \rightarrow X_4 \rightarrow X_5$	$(۰/۰۲۳) * (۰/۱۳۲) = ۰/۰۰۳$
	کل اثرات غیر مستقیم	۰/۲۰۷
	مجموع اثرات مستقیم و غیر مستقیم	۰/۸۳۶

جدول شماره (۶): اثرات مستقیم و غیر مستقیم برنامه ریزی جامع (X_2) بر فرهنگ مشارکت محلی (X_5)

نوع اثر	مسیر	میزان اثر براساس ضرایب β
مستقیم	$X_2 \rightarrow X_5$	۰/۰۸۶
غیر مستقیم	$X_2 \rightarrow X_3 \rightarrow X_4 \rightarrow X_5$	$(۰/۴۵۲) * (۰/۴۹۴) * (۰/۱۳۲) = ۰/۰۲۹$
	$X_2 \rightarrow X_3 \rightarrow X_5$	$(۰/۴۵۲) * (۰/۱۵۸) = ۰/۰۷۱$
	$X_2 \rightarrow X_4 \rightarrow X_5$	$(۰/۳۱۸) * (۰/۱۳۲) = ۰/۰۴۱$
	کل اثرات غیر مستقیم	۰/۱۴۱
	مجموع اثرات مستقیم و غیر مستقیم	۰/۲۲۷

جدول شماره (۷): اثرات مستقیم و غیر مستقیم ظرفیت‌سازی (X_3) بر فرهنگ مشارکت محلی (X_5)

نوع اثر	مسیر	میزان اثر براساس ضرایب β
مستقیم	$X_3 \rightarrow X_5$	۰/۱۵۸
غیر مستقیم	$X_3 \rightarrow X_4 \rightarrow X_5$	$(۰/۴۹۴) * (۰/۱۳۲) = ۰/۰۶۵$
کل اثرات غیر مستقیم		۰/۰۶۵
مجموع اثرات مستقیم و غیر مستقیم		۰/۲۲۳

جدول شماره (۸): اثرات مستقیم و غیر مستقیم سرمایه اجتماعی (X_4) بر فرهنگ مشارکت محلی (X_5)

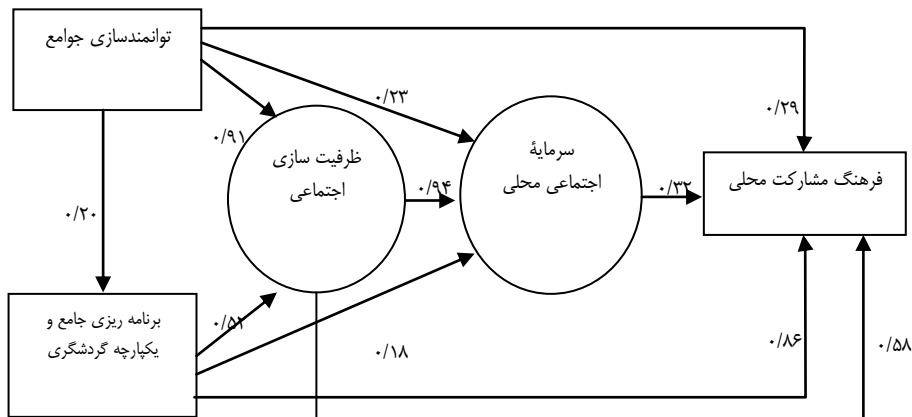
نوع اثر	مسیر	میزان اثر براساس ضرایب β
مستقیم	$X_4 \rightarrow X_5$	۰/۱۳۲
کل اثرات غیر مستقیم		-
مجموع اثرات مستقیم و غیر مستقیم		۰/۱۳۲

جدول شماره (۹): مجموع و درصد اثرات مستقیم و غیر مستقیم متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته

متغیرهای مستقل	اثرات مستقیم	اثرات غیر مستقیم	مجموع اثرات	درصد مجموع اثرات	رتبه تأثیر گذاری
توانمندسازی جوامع	۰/۶۲۹	۰/۲۰۷	۰/۸۳۶	۵۸/۹۵۶	۱
برنامه‌ریزی جامع	۰/۰۸۶	۰/۱۴۱	۰/۲۲۷	۱۶/۰۰۹	۲
ظرفیت‌سازی اجتماعی	۰/۱۵۸	۰/۰۶۵	۰/۲۲۳	۱۵/۷۲۶	۳
سرمایه اجتماعی	۰/۱۳۲	-	۰/۱۳۲	۹/۳۰۸	۴

تفکیک اثرات مستقیم و غیر مستقیم متغیرها بر پیشبرد فرهنگ مشارکت محلی در منطقه مورد مطالعه حاکی از آن است که «توانمندسازی جوامع محلی»، با مقدار عددی (۰/۶۲۹)، بیشترین اثر مستقیم مثبت و معنی دار را بر روی «پیشبرد فرهنگ مشارکت محلی» در منطقه دارد. در واقع، مردم منطقه باید احساس کنند که در سرنوشت منطقه خود مؤثرند و با انگیزه کافی در فعالیتهای توسعه گردشگری شرکت کنند. اثرات غیر مستقیم این عامل، از طریق برنامه‌ریزی جامع، تقویت سرمایه‌های اجتماعی و ارتقاء سرمایه گذاری در ظرفیت‌سازی در سطح جامعه می‌باشد. همانطور که در شکل (۳)، نشان داده شده است،

با افزایش تأثیرات این عوامل، فرهنگ مشارکت محلی نیز بیشتر تحقق می یابد. با توجه به نمودار علی متغیرها (شکل ۳)، بعد از توانمندسازی جوامع، عامل ظرفیت‌سازی اجتماعی با مقدار عددی (۰/۱۵۸)، دارای بیشترین اثر مستقیم و معنی دار بر روی پیشبرد فرهنگ مشارکت محلی در منطقه مورد پژوهش دارد. نمودار روابط علی متغیرهای پژوهش نشان می‌دهد که ظرفیت‌سازی اجتماعی، هم به طور مستقیم و هم به طور غیر مستقیم، از طریق تقویت سرمایه اجتماعی جوامع محلی، بر پیشبرد فرهنگ مشارکت محلی در منطقه مورد پژوهش تأثیرگذار می‌باشد. شکل (۳)، نشان می‌دهد که تقویت سرمایه اجتماعی، نیز اثر مستقیمی بر پیشبرد فرهنگ مشارکت محلی در منطقه آزاد ماکو می‌تواند داشته باشد. این امر نیز قابل انتظار بوده؛ زیرا، تقویت سرمایه اجتماعی در جوامع، از طریق افزایش احساس امنیت و همبستگی، اعتماد، احساس امید و تعلق مکانی و ظرفیت پذیرش اختلافات و تفاوت‌ها، زمینه‌های مشارکت جوامع را در امور مربوط به برنامه‌ریزی توسعه گردشگری فراهم می‌کند. نکته جالب توجه در نتایج محاسبه اثرات مستقیم و غیر مستقیم، این است که برنامه‌ریزی جامع و یکپارچه، به طور مستقیم اثر کمتری بر پیشبرد فرهنگ مشارکت محلی، نسبت به دیگر متغیرهای پژوهش دارد؛ اما، این متغیر از طریق فراهم کردن چهارچوبی برای توانمند کردن جوامع، تشویق و ترغیب سرمایه‌گذاری در ظرفیت‌سازی و تقویت سرمایه اجتماعی در جوامع محلی، اثرات غیر مستقیمی بیشتری بر پیشبرد فرهنگ مشارکت محلی در جامعه محلی منطقه آزاد ماکو می‌تواند داشته باشد. پس، در سطوح مختلف برنامه‌ریزی گردشگری، برای رسیدن به تعادل و هماهنگی، مشارکت و همکاری، اعتماد و اطمینان (به عنوان پیش نیاز برای جذب مشارکت)، و از همه مهم‌تر، پایداری، نیازمند یکپارچگی هستیم.

شکل شماره (۳): اثرات مستقیم بین متغیرهای مدل علی پژوهش

در تحقیقات اجتماعی و اقتصادی، معمولاً شناسایی کلیه عوامل تأثیرگذار بر متغیر وابسته برای محقق امکان‌پذیر نیست. بنابراین، متغیرهای تحلیل مسیر می‌توانند همواره بخشی از واریانس متغیر وابسته را تبیین کنند؛ به همین دلیل، آنچه به عنوان اثر و یا عامل در تحلیل مسیر ناشناخته می‌ماند، به وسیله «e» که به «کمیت خطا» معروف است، نشان داده می‌شود. مقدار «e» بیانگر میزان واریانس متغیری است که متغیرهای مستقل قادر به تبیین آن نبوده‌اند (ابراهیم زاده و صیدی، ۱۳۹۱: ۱۱). با مجذور کردن مقدار «e»، واریانس تبیین نشده به دست می‌آید. چنانچه مقدار «e²» از عدد ۱ کم شود، مقدار واریانس تبیین شده که با (R²) نشان داده می‌شود، به دست می‌آید. حال، برای دست یابی به این موضوع که مدل علی ارائه شده در دیاگرام تحلیل مسیر (شکل ۳)، چه میزان از واریانس متغیر وابسته را تبیین می‌کند؛ از ضریب تعیین (R²) استفاده می‌کنیم. (R²) برای کلیه متغیرها در جدول (۴)، محاسبه و ارائه شده است. همانطور که در جدول نیز مشخص است، مقدار ضریب تعیین برابر با ۰/۷۷۰ می‌باشد. یعنی ۷۷ درصد از مجموع تغییرات متغیر وابسته (پیشبرد فرهنگ مشارکت محلی)، توسط مدل تحلیلی فوق تبیین می‌شود. از طریق مقدار (R²)، می‌توان ضریب خطا و یا مقدار e را نیز محاسبه کرد. بطوریکه:

$$R^2 = 1 - e^2 \rightarrow 0.770 = 1 - e^2 \rightarrow 1 - 0.770 = e^2 = 0.23$$

بنابراین، می‌توان گفت مدل علی ارائه شده در پژوهش، قادر به تبیین ۲۳ درصد از واریانس متغیر وابسته نمی‌باشد. بنابراین، مدل علی ارائه شده، در حد مناسبی می‌باشد.

نتیجه‌گیری

منطقه آزاد تجاری- صنعتی ماکو، با عنوان هفتمین منطقه آزاد تجاری و اقتصادی کشور، از ظرفیت بالایی برای توسعه برخوردار است. گردشگری یکی از مهم‌ترین ظرفیت‌های این منطقه می‌باشد که در صورت توجه جدی و تقویت جوامع محلی و زمینه‌سازی برای مشارکت جوامع بومی، می‌توان زمینه‌های مناسب برای توسعه آن، به عنوان یکی از پرسودترین صنایع روز دنیا، فراهم کرد. با توجه به این ضرورت مهم، در این پژوهش به بررسی پیشبرد فرهنگ مشارکت محلی از طریق توانمندسازی جوامع بومی، پرداخته شده است و عواملی همچون توانمندسازی جوامع محلی، برنامه‌ریزی جامع و یکپارچه، ظرفیت‌سازی و سرمایه اجتماعی، به عنوان عوامل زمینه ساز برای تحقق این امر (پیشبرد فرهنگ مشارکت محلی)، مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. نتایج حاصل از تحلیل مسیر در پژوهش حاضر نشان می‌دهد که توانمندسازی جوامع بومی، با ۵۸/۹۵ درصد در تحقق پیشبرد فرهنگ مشارکت جوامع محلی، بیشترین تأثیر گذاری را می‌تواند داشته باشد. زیرا، توانمندسازی جوامع محلی و تحقق مشارکت آن‌ها در توسعه گردشگری، در واقع گردشگری بر مبنای مشارکت جوامع محلی است و نیازمند دو نوع سرمایه گذاری اساسی است: (۱) سرمایه گذاری برای یکپارچه‌سازی ذینفعان، (۲) سرمایه گذاری در جهت فعالیت‌هایی که اقدامات مشارکتی را تسهیل و تقویت می‌کند. بنابراین، مردم منطقه باید احساس کنند که در سرنوشت منطقه خود مؤثرند و با انگیزه کافی در فعالیت‌های توسعه گردشگری شرکت کنند. همچنین، قابل ذکر است که بدون توانمندسازی در سطوح محلی و زمینه‌سازی برای مشارکت اجتماع محلی، تلاش‌های ملی برای توسعه گردشگری در عمل با شکست مواجه خواهند شد. زیرا، توانمندسازی و توسعه اجتماع محلی اغلب به عنوان فرایندی برای تغییرات اجتماعی شناخته شده است. بطوریکه، در این رویکرد، توانایی‌های محلی و اجتماعی، رهبری محلی و شبکه‌های رسمی و غیر رسمی، در توسعه گردشگری مشارکت دارند. در این رویکرد، بهره‌گیری

از پتانسیل‌ها و سرمایه‌های اجتماعی جوامع، مورد توجه می‌باشد و زیر بنای این امر، سازماندهی اجتماع محلی، ظرفیت‌سازی و تقویت سرمایه‌های اجتماعی است که نیازمند بسیج قابلیت‌های درون زای اجتماع می‌باشد و این امر نیز می‌تواند از طریق برنامه‌های جامع و یکپارچه محقق شود. مطابق نتایج تحلیل مسیر در پژوهش، برنامه‌ریزی جامع توسعه گردشگری با ۱۶/۰۰۹ درصد، در رتبه دوم در پیشبرد فرهنگ مشارکت محلی می‌باشد؛ که می‌تواند هم چهارچوب‌های قانونی برای توانمندسازی جوامع محلی فراهم کند و باعث تشویق و ترغیب سرمایه‌گذاری در تقویت سرمایه‌های اجتماعی شود و در نتیجه، توانمندسازی جوامع را تسهیل کند

منابع

- آوریده، سولماز و محمود، علمی (۱۳۸۹)، «بررسی عوامل مؤثر بر مشارکت اجتماعی و فرهنگی دانشجویان دختر دانشگاه پیام نور مرکز رشت»، *فصلنامه زن و مطالعات خانواده*، سال سوم، شماره ۹، صص ۳۵-۵۲.
- ابراهیم زاده، عیسی و مصطفی، صیدی (۱۳۹۱)، «تحلیلی بر اسکان غیر رسمی و تعیین ضریب تأثیر عامل‌ها با استفاده از مدل تحلیل مسیر، مورد مطالعه: شاطر آباد کرمانشاه»، *نشریه علمی - پژوهشی جغرافیا و برنامه ریزی (دانشکده علوم محیطی و معماری)*، سال ۱۶، شماره ۴۱.
- تولایی، سیمین و همکاران (۱۳۹۴)، «نقش مشارکت جوامع محلی در صنعت گردشگری پایدار (نمونه موردی، سرعین)»، *پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، انتشار آنلاین.
- حیدری، قدرت اله و همکاران (۱۳۹۳)، «ارزیابی عوامل اقتصادی - اجتماعی مؤثر بر مشارکت جوامع محلی در مدیریت پایدار مراتع (مطالعه موردی: مراتع ییلاقی دشت بهار - استان همدان)»، *نشریه مرتع داری*، سال اول، شماره دوم، صص: ۸۹-۱۱۰.
- سالنامه آماری استان آذربایجان غربی (۱۳۹۰).
- شاپلی، ریچارد و دیوید، تلفر (۱۳۹۱)، «برنامه ریزی توسعه گردشگری در کشورهای در حال توسعه»، ترجمه حمید زرغام بروجنی و همکاران، انتشارات مهکامه، چاپ اول.
- شعبانی بهار، غلامرضا (۱۳۹۲)، «نقش رهبری معنوی در توانمندسازی کارکنان اداره کل ورزش و جوانان استان همدان»، *مدیریت ورزشی*، دوره ۵، شماره ۳.
- صدرموسوی، میرستار و جواد، دخیلی کهنموتی (۱۳۸۳)، «درآمدی بر برنامه ریزی تفریحگاه‌های توریستی»، *مجله جغرافیا و برنامه ریزی*، شماره ۱۷.
- صیدائی، اسکندر، دهقانی، امین (۱۳۸۹)، «نقش مشارکت‌های مردمی در توسعه روستایی، مجله جامعه شناسی کاربردی»، سال بیست و یکم، شماره ۳۷.
- طوسی، محمد علی، (۱۳۷۲)، «مشارکت (در مدیریت و مالکیت)»، چاپ دوم، نشر مرکز آموزش مدیریت دولتی، تهران.

- عنابستانی، علی اکبر و همکاران (۱۳۹۲)، «بررسی الگوی فضایی- مکانی عاملیت‌های موثر بر نهادینه شدن مشارکت مردم در نواحی روستایی بخش جعفرآباد شهرستان قم»، *نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی*، سال سیزدهم، شماره ۳۱، صص: ۷-۲۷.
- کلاتنری، خلیل (۱۳۸۵)، «پردازش و تحلیل داده‌ها در تحقیقات اجتماعی و اقتصادی»، ناشر شریف.
- محمدی، علیرضا (۱۳۸۸)، «ظرفیت‌سازی اجتماع محور: پستوانه ساماندهی سکونتگاه‌های غیر رسمی»، هفت شهر، شماره ۲۹ و ۳۰، صص: ۹۸-۱۱۳.
- ملک محمدی، ایرج و همکاران (۱۳۷۹)، «انگیزه‌های مشارکت زنان روستایی در برنامه‌های آموزشی و ترویجی در استان فارس»، *مجله علوم کشاورزی ایران*، جلد ۳۱، شماره ۱، صص: ۴۲-۵۲.
- موسوی موحدی، علی اکبر و همکاران (۱۳۸۴): «ظرفیت‌سازی ملی»، *رهیافت*، شماره ۲۶، تابستان ۱۳۸۴.
- نعمت‌اللهی، زهرا و همکاران (۱۳۹۲)، «بررسی عوامل موثر بر سرمایه اجتماعی (اعتماد، انسجام و مشارکت اجتماعی) دانشجویان دانشگاه افسری امام علی (ع)»، *فصلنامه مدیریت نظامی*، شماره ۵۰، سال ۱۳، صص: ۱۷۵-۲۰۲.
- نوروزی، محمد و همکاران (۱۳۹۲)، «توانمندسازی بسیجیان: راهبردی برای تحقق اهداف اقتصادی کشور»، *فصلنامه مطالعه راهبردی بسیج*، سال ۱۶، شماره ۵۹.
- هدایتی، صلاح و همکاران (۱۳۸۹)، «تاثیر مناطق نمونه گردشگری در محرومیت زدایی از دیدگاه اجتماعات محلی، مطالعه موردی منطقه اورامان تخت کردستان»، *فصلنامه مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای*، شماره ۶.
- یوسفی صادات، محرم (۱۳۹۰)، «الگوی توانمندسازی اجتماع محور در مسیر توسعه محلی و کاهش فقر قابلیت» *نشریه نوسازی*، سال دوم، شماره ۱۳.
- Bhandari, R. B., Okada, N., Yokomatsu, M. and Ikeo, H. (2010) Building a Disaster Resilient Community through Ritual Based social Capital: A Brief Analysis of Finding from the Case Study of Kishiwada,

- Annals of Disaster Prevntion, Kyoto Univ., No. 53B, pp 137-148. www.dpri.kyotou.ac.jp/nenpo/no53/ronbunB/a53b0p16. Pdf.
- Chris. C, Hwan and Sirakaya,E (2005): Measuring resident attitude toward sustainable tourism: development of sustainable attitude ScaleYJurnal of travel Research, Vol.43.
- H.B.Sofield, Trevor (2003): Empowerment for Sustainable Tourism Development, Elsevier Scince Ltd.
- UNEP-DTIE (2009); Sustainable Coastal Tourism An integrated planning and management approach; Supervision and Concept Dr. Stefanos Fotiou - UNEP-DTIE Mr. Ivica Trumbic - PAP/RAC Project Technical Support Helena Rey de Assis and Erica Allis - UNEP-DTIE.